

И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

Д. 10.11.028 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК: 809.434.1 (575.2) (043.3)

Анапияева Асел Абдысатаровна

Кыргыз тилиндеги 1980-жылдан кийинки
неологизмдер
(басма сөз материалдары боюнча)

10.02.01 - кыргыз тили

Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2013

Диссертациялык иш К.Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: филология илимдеринин доктору, профессор
Мамытов Жумаш

Расмий оппоненттер: филология илимдеринин доктору, профессор
Усубалиев Бейшенбай Шенкеевич

филология илимдеринин кандидаты, доцент
Джапанов Аттокур Асаналиевич

Жетектөөчү мекеме: К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университетинин кыргыз тил илими кафедрасы, дареги: Бишкек ш., Тынчтык проспектиси, 27

Диссертациялык иш 2013-жылдын 28-июнунда саат 13-00дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтундагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д.10.11.028 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспектиси, 265-а.

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2013-жылдын 24-майында жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин кандидаты

Семенова Ж.

Изилдөөнүн жалпы мүнөздөмөсү

Теманын актуалдуулугу. Акыркы 30-40 жыл аралыгында коомдук түзүлүшүбүздө, турмуш-тиричилигибизде аябагандай зор өзгөрүүлөр болду: чет өлкөлөр менен болгон алакалар уламдан-улам күч алууда; ал гана эмес адамдардын психологиясы мурдагы советтик идеологиялык кысымдан бошоп, зор өзгөрүүлөргө багыт алды; руханий суроо-талаптар кеңейди; жалпы адамзаттык баалуулуктарга карай умтулуу күч алды. Мына ушундай шартта кыргыз тилинин лексикалык курамы турмуштун шары, талабы менен бирге бир топ эле жаңыланып, бүгүнкү күндө турмуш-тиричилигибизде мурда кезикпеген жаңы сөздөр, жаңы түшүнүктөр өтө активдүү колдонулууда. Бүгүнкү күндөгү жашоо-турмуш тилде пайда болгон жаңы сөздөрдүн лексикалык маанисин чечмелеп, тактап изилдөөнү талап кылаары шексиз. Тилибизге келип кирген жаңы сөздөрдү изилдөө жана алардын тилде пайда болуу жолдорун, ыктарын талдоо, негизинен, тилдин азыркы сөздүк курамын аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

Неологизмдер кыргыз лингвистикасында бир канча жолу атайын изилдөөнүн объектиси болуп келсе да, тилекке каршы, жеткиликтүү илик жүргүзүү боюнча башка тилдерге, маселен, көбүрөөк изилденген орус тилине салыштырмалуу биз өнүгүүнүн биринчи тепкичинде гана турарыбызды моюнга алышыбыз керек. Бүгүнкү күнгө чейин тилдин сөздүк курамында неологизмдердин орду, алардын лексикалык-грамматикалык табияты, келип кирүү, пайда болуу себебин жана ыктарын чечүү боюнча бирдиктүү пикирлер жокко эсе. Айрыкча гезит-журнал беттериндеги неологизмдерди изилдөө жетишсиз болгондуктан, диссертациялык бул иш массалык маалымат каражаттарында жарык көргөн неологизмдерге арналганы бекеринен эмес.

Илимий адабияттарда азыркы мезгилге чейин неологизм термининин маанисин чечмелеген так аныктама жана бирдиктүү лексика-семантикалык классификация жок. Ошондой эле, неологизация процесси тил илиминде комплекстүү изилденүүгө муктаж болуп турат.

Демек, неологизмдерди теориялык гана эмес, практикалык жактан да тереңдетүүнү турмуштун өзү талап кылып жатат. Жыйынтыктап айтканда, мына ушундай жагдай-шарттар изилдөөбүздүн актуалдуулугун ырастап турат.

Диссертациянын темасынын негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иштин темасы К.Тыныстанов атындагы ҮМУнун Кыргыз филология, педагогика жана искусство факультетинин кыргыз тили кафедрасынын илимий-изилдөө багытына жана илимий жетекчинин, изденүүчүсүнүн демилгесине шайкеш тандалып, аткарылды.

Изилдөөнүн максаты – неологизмдердин илимий табиятына

мүнөздөмө берүү. Аларды тематикалык топторго бөлүштүрүү, семантикалык маанилерин, колдонулуш чөйрөсүн аныктоо.

Бул максатты аткаруу үчүн төмөндөгүдөй милдеттерди жүзөгө ашыруу зарыл:

- Кыргыз тил илиминде неологизмдердин ордун жана маанисин аныктоо жана алардын пайда болуу ыктарын, себептерин изилдөө;

- Кыргыз басма сөз беттерине жарыяланган неологизмдерди классификациялоо;

- Неологизмдердин жана кыскартылган жаңы сөздөрдүн сөздүгүн түзүү;

- Гезит беттериндеги неологизмдердин ар кандай түрлөрүнүн таралыш деңгээлдерин, чөйрөсүн аныктоо;

- Калька жолу менен кирген сөздөрдү кыргыздын төл сөздөрү менен алмаштырылышы.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертациялык иште 1980-жылдан кийинки неологизмдерге биринчи жолу лингвистикалык илик жүргүзүлүп, алар лексика-семантикалык жана тематикалык топторго бөлүштүрүлдү, ар бир топтун бөтөнчөлүгү ачылып берилди, ошондой эле кыскартылган сөздөрдүн гезит беттеринде берилишине да кеңири талдоо жүргүзүлүп, алардын маанилери ар тараптуу иликтенди.

Изилдөөнүн илимий-теориялык мааниси. Неологизмдердин табиятын, баалуулугун жана бүгүнкү күндө колдонулушун ачып берүүдө алардын орду жана мааниси белгиленип, аталган иликтөөнүн өзгөчөлүгү, ал аркылуу илик жүргүзүүнүн багыттары боюнча теориялык жалпылоолор берилди. Фактылык материалдарга кеңири талдоо жүргүзүүнүн негизинде илимий-теориялык тыянактар чыгарылды; неологизмдерге лингвистикалык илик жүргүзүүнүн ык-амалдары сунуш кылынды.

Изилдөө процессинде неологизмдердин пайда болуу булактары жана ыктарына өзгөчө көңүл бурулуп, алардын колдонулушундагы өзгөчөлүктөр аныкталды. Ошону менен бирге семантикалык окказионализмдердин пайда болуу процессиндеги өзгөчөлүктөр чечмеленип берилди.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациялык иштин жыйынтыктарын, баарыдан мурда, орто мектептерде жана жогорку окуу жайларында кыргыз тили сабактарын өтүүдө кеңири пайдаланууга болот. Тактап айтканда, анын материалдары «Лексикология», «Кеп маданияты», «Стилистика» өндүү предметтер боюнча негизги жана адистик курстарды өтүүдө, ошондой эле аталган предметтердин табият-маңызын ачып берүүгө арналган окуу китептери менен окуу куралдарын түзүүдө зор көмөк көрсөтөрү шексиз. Бул максатта атайын сөздүк иштелип, тиркеме катары сунушталды.

Коргоого сунуш кылынган жоболор:

1. Тилибизде неологизмдердин пайда болушу коомдук-саясий турмушубузда болуп жаткан өзгөрүүлөр менен тыгыз байланыштуу. Тилдин лексикасында пайда болгон түшүнүктөрдү туюнтуу үчүн жаңы сөздөрдүн, жаңы сөз тизмектеринин жана жаңы сөз маанилеринин пайда болушу турмуштук зарылчылык катары каралышы абзел.

2. Неологизмдердин тилибизде колдонулушунун себеби алардын табият-маңызында, ошондой эле күндөлүк талапка жооп беришинде жатат. Жаңы маанилерге ээ болгон сөздөр мурдагы маанилерин сактоо менен өзүнүн семантикалык көлөмүн кеңейтет.

3. Неологизмдер ойду толук, так жана көркөм, элестүү берүү зарылдыгынан жаралат жана көркөм каражат катары колдонулат. Тилибизде неологизмдердин өзгөчө түрү катары индивидуалдык-стилистикалык неологизмдер тилдик көркөм каражат катары акын-жазуучулардын чыгармаларында стилдик максатта кеңири колдонулат.

4. Ар бир тилдин сөз жасоо ыкмасында экинчи тилде кайталана бербей турган бөтөнчөлүктөр болот. Көпчүлүк учурда типологиялык (структуралык) жактан айырмаланган тилдердин ортосунда абсолюттук дал келүү мүмкүн эмес. Тигил же бул сөздүн калька аркылуу пайда болушун аныктоодо тилдердин ортосунда болгон тарыхый байланыш эске алынуусу керек.

Изилдөөнүн жеке салымы. Диссертациялык иште неологизмдер, алардын пайда болуу булактары жана ыктары териштирилип, 1980-жылдардан кийинки неологизмдердин колдонулушуна лингвистикалык иликтөөнүн негизинде талдоо жүргүзүлүшү жана алардын активдүү сөздүк запаска өтүүсүн, же болбосо эскирүүгө дуушар болушун, ошондой эле неологизм-метеорлор, кайрадан колдонулган неологизмдер, индивидуалдык-стилистикалык неологизмдердин тилибизде колдонулуусун илимий негизде аныктап бериши диссертанттын кыргыз тил илимине кошкон салымы болуп саналат.

Иштин апробацияланышы. Темага байланыштуу маселелер боюнча жогорку окуу жайларда өткөрүлгөн республикалык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды, ошондой эле 8 илимий макала жарык көрдү.

Мындан тышкары мезгилдүү басма сөздөрдө колдонулуп жаткан жаңы сөздөрдү, жаңы сөз тизмектерин, жаңы маанилерди карточкага түшүрүп, неологизмдер боюнча кыскача сөздүктүн, ошондой эле кыскартылган сөздөр боюнча неологизмдер сөздүгүнүн электрондук базасы түзүлдү.

Изилдөөнүн түзүлүшү. Иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан, пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Мындан тышкары кыскача неологизмдер сөздүгүнүн, кыскартылган сөздөрдүн сөздүгүнүн тиркемелери, шарттуу кыскартуулар берилди.

Диссертациянын негизги мазмуну

Киришүүдө иштин жалпы мүнөздөмөсү, теманын актуалдуулугу, изилдөөнүн максат-милдеттери, изилдөө ык-амалдары, илимий жаңылыгы, коргоого коюлуучу жоболор, илимий-теориялык жана илимий-практикалык мааниси, иштин апробацияланышы жөнүндө маалыматтар берилди.

Диссертациялык иштин 1-бабы «Изилдөөгө байланыштуу адабияттарга баяндама» деп аталып, анда жалпы эле неологизм чөйрөсүнө салым кошкон окумуштуулар, алардын неологизмдер тууралуу көз карашы, пикирлерине кеңири маалымат берилди. Тагыраак айтканда, жалпы тил илиминде, түркологияда жана кыргыз тил илиминде аталган проблеманын лингвистикалык жактан изилденишин талдоого алдык.

Неологизм түшүнүгү салыштырмалуу гана болгондуктан, бүгүнкү күнгө чейин бирдиктүү, так аныктама жок. Ошондой болсо да орус илимий адабияттарында биринчи жолу 1804-жылы «неология» деген терминдин кезиккенин байкайбыз. Чет тилдер сөздүгүнүн автору Н.М.Яновский «неология» түшүнүгүн жаңы сөздөрдү түзүүнүн окуусу же илими деп белгилөө менен төмөнкү оюн билдирген. Бул берилген ойдун мазмунуна кедергисин тийгизбеш үчүн котормосуз бердик: «Вводить новые в языке слова должно не иначе, как с великою умеренностию и осторожностию и то в таком только случае, когда необходимость того требует и не частному человеку, но **обществу** ученых» [1846, с.797]. 1846-жылы Н.Кириллов тарабынан чыгарылган «Чет тилдер сөздүгүндөгү» М.В.Петрашевскийдин макаласында неологизм деген сөз биринчи жолу кездешет. «Неология» деген макаласында Н.М.Петрашевский коомдук неологияны прогресстин түзүүчүсү катары эсептеген. Чындыгында, Н.М.Петрашевскийдин макаласы 1-коомдук лингвистикалык көз караштагы макала болуп саналат. Ал макаласында төмөнкүдөй пикирлер айтылган: «Кайсы гана элдер болбосун, алар башка элдер менен пикир алмашат. Пикир алмашууда, сөзсүз, тилибизге жаңы сөздөр кириши зарыл. Алар этимологиялык жол менен, же башка тилден түз кириши мүмкүн» [Карманный словарь иностранных слов, 1846, с. 234].

1917-жылга чейин неологизмдерди изилдөөгө арналган атайын эмгектер болгон эмес. Лингвисттердин талаш маселеси болуп кала берген. Брокгауз менен Ефрондун энциклопедиялык сөздүктөгү макалаларында неологизмдерди кайсы бир жазуучунун гана кайрылуусу деп түшүнгөн. Атүгүл неологизмдерди стилистикалык максатта колдонуу зыян экендигин белгилеп кетишкен [т. 40].

50-60-жылдары окумуштуулар илим менен техниканын өнүгүп, өзгөрүшүнө байланыштуу жаңы түшүнүктөрдү, атоолорду неологизмдер деп эсептешкен.

Ал эми 70-80-жылдардагы неологизмдин аныктамаларында

неологизмдер тилге чоочун эмес, тескерисинче, алар жаңычылдык жана өзгөчөлөнгөн касиетке ээ деп берилет.

Казак тил илиминин белгилүү өкүлү, окумуштуу Исаев Сейилбек Мухамеджанович «**Казак адабий тилинин совет доорундагы өнүгүшү**» (1973) деген эмгегинде: «Казак адабий тилин калыптандырып, андан ары өнүктүрүүдө совет өкмөтүнүн алгачкы жылдарын 1920-жылдардагы басма сөздүн маанисин айрыкча атап өтүү керек, анткени жаңы коомдун келүүсүнө байланыштуу жаңы сөздөр менен терминдер турмушубузда өз ордун таап, кеңири колдонулуп келди», - деп баса белгилеген. Бул пикирди казак илимпоздорунан С.К.Кеңесбаев, Е.Мусабаев, М.Балакаев, А.Хасенова, Т.Кордобаев жана Х.Махмутов ж.б., колдоп, орус тилинен кирген сөздөрдүн негизинде казак лексикасынын байыгандыгын айтышкан. Алар билим берүүнүн, маданият жана экономиканын өнүгүшүндө орус элинин ролу кандай болсо, казак тилинин лексикасынын кеңейишинде да орус тилинин таасиринин, айрыкча неологизмдер салаасынын байышында орус тилинин мааниси зор деп эсептешкен. Чындыгында эле, бул көрүнүш бардык түрк тилдүү элдердин тилине мүнөздүү болгон.

Кыргыз тилинин лексикалык жагынан байышы башка тилдердин эсебинен канчалык даражада толукталып турса да, анын байышынын эң негизги жолу – ички мүмкүнчүлүктөр болорун Ж.Мукамбаев 1976-жылы жарык көргөн “Азыркы кыргыз тили” деген китебинде баса белгилеген: «Совет мезгилинин учурунда сөз айкаштары, татаал сөздөр менен жаңы түшүнүктөрдү берүү аябагандай кеңиди: *жанаша жашоо, эмгек резерви, элдик демократиялык өлкө, социалисттик мелдеш* ж.б.»

Белгилүү кыргыз тилчиси А.Сапарбаев: “Неологизмдер - адамдардын коомдук-саясий турмушундагы тарыхый маанилүү окуяларды, жаңы түшүнүктөрдү, нерселерди атоо үчүн колдонулган жана мурдагы эле түшүнүктү дагы элестүү кылып көрсөтүү же ага эмоционалдуу-стилистикалык түр берүү максатын көздөгөн лексикалык топту айтабыз” деген пикирин айтат [1997, 126-б.].

Ал эми илимпоз Э.Абдулдаев неологизмдерге мындайча баасын берет: “Коомдук турмуштун ар кандай жаңы кубулуштарын, жаңы түшүнүктөрдү, нерселерди атоо үчүн пайда болгон сөздөр, сөз айкаштары, же сөздүн жаңы маанилерин неологизмдер деп аталат. Мындай жаңы сөздөрдүн же жаңы маанилердин пайда болушу коомдук турмуштун өзүндөгү жаңылыктарга тикеден-тике байланыштуу” [1998, 220-б.].

Кыргыз тили аттуу энциклопедиялык окуу куралында (коллектив жазган): “Жаңы сөздөр, түшүнүктөр тилдин лексикасын, семантикасын, грамматикасын бүтүндөй кыймылга келтирип, лексиканын жана семантиканын байышына өбөлгө түзөт. Бул баюу ички, тышкы мүмкүнчүлүктөрдүн негизинде ишке ашат” деп таасын берген. Мындан сырткары АКШ, Франция, Япония сыяктуу өлкөлөрдө неологизмдерди,

кеп маданияты маселелерин, тилди стандартташтыруу, информациялык маалымдоо кызматын көрсөтүүчү илим изилдөө борборлору иштегендигин белгилешет [Кыргыз тили: энциклопедиялык окуу куралы, 2004, 277-б.].

Доцент А.Шаршенбаев неологизмдерди кабыл алынган сөздөрдүн бири катары карайт, сөздүк составга активдүү лексика катары аралышып кетет да, мезгилдин өтүшү менен неологизмдик касиетин жоготот деген пикирин билдирет [2005, 16-17-б.].

Бүгүнкү күндө кыргыз лингвисттеринин ичинен неология чөйрөсүнө салымын кошкон окумуштуу катары Ж.Мамытовду да эсептөөгө болот. 60-жылдарга чейин кыргыз тилиндеги неологизмдер атайын изилдөөнүн объектиси болгон эмес. Бул маселени чечүүгө бел байлап, Ж.Мамытов «Совет доорундагы кыргыз тилинин неологизмдери: лексика-семантикалык жана грамматикалык жолдор менен жасалышы» деген темадагы кандидаттык диссертациясын жазып, 1967-жылы ийгиликтүү коргогон. Диссертациянын темасы айтып тургандай, Ж.Мамытовдун эмгеги кыргыз тилинде совет доорунда пайда болгон неологизмдерди талдоого алган. Бул диссертация кыргыз тил илиминдеги неологизмдер жөнүндөгү эң алгачкы иш болуп эсептелет.

Иштин 2-бабы «Неологизмдердин классификациясы, пайда болуу булактары жана ыктары» деп аталып, неологизмдердин теориялык маселелери менен катар аларды колдонуш чөйрөсүнө карата тематикалык жактан туура классификациялоо зарыл экендиги көрсөтүлдү. Саясатка, экономикага, жалпы эле маданиятка байланыштуу неологизмдер факты-материалдардын негизинде кеңири талдоого алынды.

Диссертациялык иште неологизм сөздөрдү колдонулуш чөйрөсүнө карай төмөнкүдөй тематикалык топторго бөлүштүрүп карадык:

Компьютер жана анын түзүлүшүн туюндурган неологизмдер: *компьютер, персоналдык компьютер, супер компьютер, монитор, системдик блок, мышка, принтер, сканер, тергич, клавиатура, вирус, агент, веб, сайт, файл, интернет (дүйнөлүк тармак), интернет – дүкөн, дискеттер, дисктер, факс, драйвер, процессор, флеш, скайп, агент, википедия ж.б.*

Видео-техниканы, сүрөт-графикалык түшүнүктөрдү туюндурган неологизмдер: *видеокамера, видеофильм, диск, dvd, сотка, уюлдук телефон, тасма, сөлөкөт фильм (мультфильм), видео-слайд, учак, ролик, полифониялуу телефон, фотосессия (сүрөттөрдүн топтому), фотомодель, фотограф, фотомонтаж, фотокөргөзмө, фоторепортер, фотохроника, фотоколлаждар, сүрөткана (фотосалон), сүрөт китеп (альбом), дизайн, фитодизайн ж.б.*

Коомдук өзгөрүүгө, саясатка байланыштуу неологизмдер: *пиар, тандем, оппозиция, инагурация, импичмент, фракция, тандемия, хипик, ыңкылап, фермер, талапкер, карьерист, хаос, рейтинг, трайбализм, коалиция, гендер, гендердик саясат, кайра куруу, жанылануу, КДК ж.б.*

Базар экономикасына байланыштуу неологизмдер: *бартердик,*

инвестор, маркетинг, менеджер, менеджмент, микрокредит, предприниматель (шикер), приватизация (менчиктештирүү), ж.б.

Прессага жана шоу бизнеске байланыштуу неологизмдер: *шоу бизнес, шоу концерт, шоумендик, сахна, реалити-шоу, продюсер-шоумэн, поп музыка, ролик, подиум, мюзкл, клип, аранжировка, кастинг (тандоо), саркеч, тамашоу, чайкоочу, гламур, аранжировка, гран-при, гонорар ж.б.*

Билим берүү тармагына байланыштуу неологизмдер: *лицей, мектеп-лицей, мектеп-гимназия, колледж, магистратура, акселс, бакалавр, дарска (сабак), дарскана (аудитория), депозит, назарий (теориялык), сынак борбор, тастыккат (сертификат), мүдүр ж.б*

Административдик-мамлекеттик башкарууга жана адамдардын кесибин, кызматын билдирген неологизмдер: *бармен, боевик, волонтер, визажист, гастарбайтерлер, ди-джей, диллер, жан сакчы, кесипкөй, омбудсмен, олигарх, имиджмейкер, ажо (президент), баи бакан (премьер-министр), бейөкмөт, апелляция, берене, дубан, журт башы (президент), жумурият (республика), зыялы (интеллигенция), оппозиционер ж.б.*

Буюмдарга, тамак-ашка, өнөр жай жана транспортко байланыштуу неологизмдер: *үналгы, сыналгы, видеокамера, сыра, слинг, пластик, папка, мунайзат, кондиционер, жылнаама, буклет, бутерброд, джакузи, кафель, спрайт, кока-кола, фанта, гамбургер, чисбургер, шаурма, гриль, агробизнес, агропром, аба базасы, автокербен ж.б.*

Спортко байланыштуу кирген неологизмдер: *кикбоксинг, фитнес, сноуборд, сүрөмө, маара (финиш), гантель, гол, рекордсмен ж.б.*

2.2. Неологизмдердин ички булактын эсебинен пайда болушу

Совет бийлигинин мезгилиндегидей эле, азыр да кыргыз тилиндеги неологизмдер эки булактын негизинде пайда болуп жатат.

1. Неологизмдердин ички булактын эсебинен пайда болушу

Ички булактын эсебинен пайда болгон неологизмдер деп, кыргыз тилинде мурдатан колдонулуп келе жаткан тилдик каражаттарды пайдалануунун негизинде жасалат да, алар өз ичинен дагы экиге бөлүнөт:

1. Жалпы тилдик булак;
2. Диалектилик булак.

2.3. Неологизмдердин сырткы булактын эсебинен пайда болушу

Сырткы булактын негизинде пайда болгон неологизмдер.

1) орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер.

2) тектеш тилдерден жана алар аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер.

2.4. Неологизмдердин пайда болуу ыктары

а) Неологизмдердин лексика-семантикалык жол менен пайда болушу

Жаңы маанилерге ээ болгон сөздөр мурдагы маанилерин да кошо сактоо менен өзүнүн семантикалык көлөмүн кеңейтет. Жаңы пайда болгон маани менен бирге мурдагы маанилердин катар жашашы сөздүн негизги

маанисинин туруктуулугуна жараша болот. Сөздүн маанилеринин туруктуулугу өз кезегинде туюнткан түшүнүгүнүн туруктуулугу менен шартталат.

Тилде мурдатан жашап келе жаткан сөздүн жаңы мааниге өтүшү ошол сөз аркылуу туюнтулган эски түшүнүктүн жаңы пайда болгон түшүнүк менен окшоштук жана жакындык ассоциациясынын жана ордун басуучулук байланыштын негизинде келип чыгат. Эски түшүнүк менен жаңы пайда болгон түшүнүктүн ортосундагы байланыштар боюнча семантикалык неологизмдерди төмөндөгүдөй топторго бөлөбүз:

а) Окшоштук байланыштын негизинде келип чыккан неологизмдер;

б) Заттык жана буюмдук түшүнүктөрдүн сырткы белгисинин окшоштугу боюнча;

в) Кыймыл-аракет процессинин окшоштуктары боюнча;

г) Адамдын аткарган кызматындагы окшоштуктар боюнча;

д) Ордун басуучулук байланыштын негизинде келип чыккан семантикалык неологизмдер.

б) Неологизмдердин морфологиялык жол менен пайда болушу.

Жаңы сөздөрдү жасоонун бирден-бир негизги жолу – морфологиялык ыкма. Ушул ыкманын жардамы менен коом турмушунда пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү атоо үчүн көптөгөн жаңы сөздөр жасалган.

Жаңы сөздөрдү жасоодо бардык сөз жасоочу аффикстер бирдей өнүмдүүлүктө катыша бербейт. Кээ бир аффикстер жаңы сөз жасоого катышуу мүмкүнчүлүгүн такыр жоготуп, өлүү формага айланса, экинчи бирөөлөрүнүн сөз жасоо мүмкүнчүлүгү чектелген. Ал эми сөз жасоочу аффикстердин көпчүлүгү абалтадан берки өзүнүн өнүмдүүлүгүн бекем сактап келе жатат, ал гана эмес айрым аффикстердин сөз жасоо жарамдуулугу кыйла кеңейүүдө. Бул, биринчи иретте, тилдин грамматикасынын туруктуулугу менен түшүндүрүлөт.

Биздин максат - тилдин сөздүк составында жаңы пайда болгон сөздөрдү текшерүү болгондуктан, азыркы адабий тилибиздеги неологизмдерди жасоого катышкан өнүмдүү аффикстер жөнүндө гана сөз кылабыз.

Азыркы учурга байланыштуу адамдардын коомдук, экономикалык, мамлекеттик, чарбалык, техникалык иштерге катышуусу түп-тамырынан бери жаңы мазмунга ээ болду. Мына ушул жаңылыктарга байланыштуу кыргыз тилинде адамдардын кесибин көрсөтүүчү эң көп жаңы сөздөр – неологизмдер жасалды. Кесипти көрсөтүүчү жаңы сөздөрдүн жасалышында негизги роль

– **чы** мүчөсүнө таандык. Жалпы түрк тилдеринде, ошонун ичинде кыргыз тилинде –**чы** сөз жасоочу мүчөсүнүн негизги функциясы адамдын кесибин көрсөткөн сөздөрдү жасоо болуп эсептелет.

Бул мүчө, негизинен, зат атоочтук негизге жана кыймыл атоочторго

жалганат да, өзү жалганган затка же кыймыл-аракетке байланыштуу кесипти көрсөтөт: **демөөрчү (спонсор), ижарачы (арендатор), бажыканачы (таможня кызматкери), баяндамачы//баянчы (серепчи), бедизчи (скульптор), буйрутмачы (заказчы, заказчик)** деген сыяктуу кесипти билдирүүчү неологизмдер жасалууда: *Эл-журттун көйгөйүнө кайдыгер кала албаган демөөрчүлөр да кыргыз арасынан чыгып калабы дейт* [«ЗК», 1995, №29]. *«Асаба жумалыгынын редакциялык эмгек жамааты Манас ата коомунун сыйлыгына адабияттан гезитибиздин баяндамачысы, жазуучу Кубатбек Жусубалиевди ... көрсөтөт жана калыстар тобунун адилеттигине ишенет* [«А», 11.02.1993].

-кана аффикси жалганып жасалган неологизмдер

Зат атоочтон зат атоочту жасоочу өнүмсүз мүчөлөр да бар. Алардын катарына кыргыз тилинде орунду билгизген аффикске айланган **-кана** мүчөсү кирет. **-кана** аффикси кыргыз эли эгемендүүлүгүн жеңип алгандан кийин колдонулушу жагынан бир кыйла активдүү боло баштагандыгын көрө алабыз: **усулкана, эмкана, дарскана, кумаркана, сүрөткана, бажыкана, билимкана, дымкана, кабылкана, күнөскана, мураскана. Мисалы: Дарскана** көп улуттуу баштооч топ болгондуктан, грамматикалык темалар ар бир сабакты коштойт [«КБ», 13.10.2006]. *Адистердин айтымында кумарканадан ар бир төртүнчү үй-бүлө жабыр тартууда* [«ЗК», 16.05.2008]. *Менин оюмча, жүк бажыкананын кээ бир кызматкерлеринин күнөөсү менен республиканын чегинен чыгып кеткен* [«КР», 3.06.1992]. *Ноокаттын билимканасы Кара-Таш орто мектебинде эмгек жолун баштаганда эле Ө.Мамаюсупов чечкиндүү иштерге бел байлап ...* [«ЖЖ», 19.01.1991].

в) Неологизмдердин синтаксистик жол менен пайда болушу

90-жылдары өлкөбүздө өтө зор өзгөрүү болгондугуна байланыштуу кыргыз адабий тилине да көптөгөн экономикага, саясатка, техникага, илимге байланыштуу неологизмдер синтаксистик жол менен жасалууда. Мисалы: **базар экономикасы, базар мамилеси, баш калаа, баш мыйзам, бет кап, бет кеп, журт башы, кол тамга, кол шам, кайра куруу, дыйкан чарба, орто ишкана, айыл өкмөтү** деген сыяктуу сөздөрдү киргизсек болот.

г) Неологизмдердин калька аркылуу пайда болушу

1980-жылдардан бери карай карап көрсөк, калькалоо аркылуу жасалган неологизмдер саны жагынан өтө арбын кездешкендигин байкоого болот, себеби, өз алдынча көз карандысыз мамлекет болуу менен бирге, кыргыз тили мамлекеттик тил болуп, көптөгөн башка өлкөлөр менен саясий-экономикалык, маданий карым-катышта болуп келүүдө. Ошонун натыйжасында кыргыз тилине орус тилинин таасири астында башка тилдерден калькаланып кирген жаңы сөздөр, жаңы сөз тизмектери лексикабызды байытууда.

Калькаланын айрым бир үлгүлөрү бир тилден экинчи тилге өтүү

менен гана чектелип калбайт. Ошол үлгү андан башка тилдерге да көчүп, жаңы сөздөрдүн жасалышына себеп болушу мүмкүн. Мисалы: орус тилиндеги **полуостров** немисче ушундай эле маанидеги **halbinsel** деген сөздүн үлгүсүнө салынып, калькалоодон улам келип чыккан. Этимолог М.Фасмердин маалыматы боюнча мындай калька немец тилине француз тили аркылуу келип жеткен. Мунун андан аркы түпкү теги латынча **paeninsula** деген сөзгө барып такалат. Кыргыз тилиндеги **жарым арал** буга түздөн-түз байланышы бар калька. Ал бизге орус тили аркылуу келип жеткен (Абдулдаев Э. Азыркы кыргыз тили. – Б.: «Кыргызстан», 1998, 206-208-бет). **Келишим баа-договорная цена, чакан ишкана-малое предприятие, баалуу кагаздар-ценные бумаги, биргелешкен ишкана-совместное предприятие, элдик ишкана-народное предприятие, базар экономикасы-рыночная экономика, акционердик коом (акционерное общество), экономикалык кризис (экономический кризис).**

Кыскартылган сөздөрдүн модели боюнча жасалган неологизмдер «Язык по природе экономен в средствах» - деп белгилүү орус тилчиси П.М.Пешковский таасын белгилеп кеткен.

Анын сыңары көп учурларда бир нече сөздөн түзүлгөн аталыштарды толук айтып отурбастан, кыскартып бир сөз кылып айтабыз. Татаал сөздөрдүн айрым бөлүктөрүнөн түзүлүп, ошол эле мааниде колдонулган сөздөрдү **кыскартылган татаал сөздөр деп айтабыз**. Мындай кубулуш тил илиминде **аббревиатура** (Аббревиатура от лат. brevis – кыска дегенди түшүндүрөт) деп аталат. Мурун кыргыз тилинин сөздүк составында кыскартылган татаал сөздөр болгон эмес. Булар орус тилинин түздөн-түз таасири менен пайда болду. Ошондуктан алар кыргыз тилинде неологизмдердин катарына кошулат.

Ал эми кыргыз тили кыскартылган татаал сөздөр менен (аббревиатура) негизинен кабыл алуу жолу аркылуу баюуда.

Республикабыз эгемендүүлүккө ээ болгонго чейин, тактап айтканда, 90-жылдарга чейин аздектелип айтылып келген **СССР, КПСС, ВЛКСМ, исполком, райком**, сыяктуу кыскартылган сөздөр бүгүнкү күндө эскирүүгө дуушар болуп, историзмге айланды десек болот. Себеби республикабыздын коомдук-саясий турмушунда болуп жаткан өзгөрүүлөр, өлкөнү кайра куруу жана демократиялаштыруу, Кыргыз Республикасынын өзүнчө мамлекеттик суверендүүлүккө жетишиши, же тилибиздин мамлекеттик тил статусуна ээ болушу менен катар тилибизде жаңы кыскартылган сөздөр талап кылынууда.

Ал эми бүгүнкү күндө кыскартылган татаал сөздөр калькалоо аркылуу абдан көп пайда болуп жаткандыгын белгилемекчибиз. Анткени азыркы учурда кыргыз тилинин мамлекеттик тилдик статусунун өзгөрүшүнө байланыштуу орус тилиндеги айтылышы боюнча кыскартылып келген сөздөр азыркы мезгилде дээрлик баардыгы кыргыз тилинде айтылышы боюнча калькаланып кыскартылды. Мисалы: **АК** -

Акционердик коом (АО - Акционерное общество), ЖОЖ – Жогорку окуу жайлар (ВУЗ – Высшее учебное заведение), ЫМУ – Ысык – Көл мамлекеттик университети (ИГУ – Иссык-Кульский государственный университет), ИИМ - Ички иштер министрлиги (МВД - Министерство внутренних дел), ТИМ – Тышкы иштер министрлиги (МИД - Министерство иностранных дел), УКК - Улуттук коопсуздук кыймылы (СНБ - Служба национальной безопасности), УАК – Улуттук аттестациялоо комиссиясы (ГАК - Государственная аттестационная комиссия), ММК - Массалык маалымат каражаты (МИС – Массовое информационное средство), КМШ – Көз карандысыз мамлекеттер шериктештиги (СНГ- Страны независимых государств),

ЖК - Жогорку кеңеш (ЖК – Жогорку кенеш), КУУ - Кыргыз улуттук университети (КНУ– Кыргызский национальный университет), НМУ - Нарын мамлекеттик университети (НГУ - Нарынский государственный университет), ЭЭА – Эркин экономикалык аймак (СЭЗ – Свободная экономическая зона), КС - Кредиттик союз (КС - Кредитный союз), УОК – Улуттук олимпиада комитети (НОК - Национальный олимпийский комитет), КЭДР – Корея элдик демократиялык республикасы (КНДР – Кореяская народная демократическая республика). Мисалы: «Оомат» КС түзүп, пайдубалын түптөгөн инсан Акмат Маматомаров экендигин жогоруда айтып өттүк [“ЭТ”, 26.09.2008]; Ошентип, Улуттук олимпиада комитетинин (УОК) чогулушу башталбай жатып адамдын өлүмү менен аяктады [«ЗК», 20.01.2006]; 1-декабрдан баштап КЭДР түштүк Корея менен болгон чек арасында жатат [«ЗК», 14.11.2008].

Үчүнчү глава **“1980-жылдардан кийинки неологизмдердин колдонулушу”** деп аталып, неологизмдердин активдүү сөздүк запаска өтүүсү жана эскирүүгө дуушар болушу, неологизм-метеорлор жана кайра колдонулган неологизмдер жана индивидуалдык-стилистикалык неологизмдер жана оккозанизмдер терең талдоого алынды.

3.1. Неологизмдердин активдүү сөздүк запаска өтүүсү жана эскирүүгө дуушар болушу

Неологизмдер - бул тарыхый кубулуш. Ошондуктан ар кандай эле неологизм болгон сөз түбөлүк неологизм бойдон кала бербейт. Коомдук өнүгүүнүн белгилүү бир мезгилинде пайда болуп, мезгилдин өтүшү менен эл тарабынан жаңылыгы сезилбей неологизмдин катарынан чыгып калышы закон ченемдүү көрүнүш. Неологизмдердин тилдин өнүгүү тарыхындагы тагдырлары ар түрдүү.

80-90-жылдардын аралыгында пайда болгон жаңы сөздөр, жаңы сөз тизмектери болгон: *кайра куруу, жаңылануу, карылар үйү, ак үй, өкмөт үйү, коммерсант, айыл өкмөтү, аксакалдар кеңеши, рынок*

экономикасы, президент, аренда, арендатор, диско-клуб, премьер-министр, ж.б. кыскартылган жаңы сөздөрдөн болсо, *ЫМУ (Ысык-Көл Мамлекеттик университети), ЖК (Жогорку Кеңеш), МАИ (Мамлекеттик автоинспекция), КМШ (Көз карандысыз мамлекеттер шериктештиги), БГУ (Бишкек Гуманитардык университети), КМУ (Кыргыз Мамлекеттик университети), ЖОЖ (Жогорку окуу жайы), райкеңеш (райондук кеңеш), облсот (областтык сот)* ж.б. азыркы учурда элибиздин күнүмдүк турмушунда кеңири колдонулуп, кыргыз тилинде сүйлөгөн бардык адамдар үчүн мааниси толук түшүнүктүү болгонун байкайбыз. Ошондой эле жогоруда келтирилген мисалдар 80-90-жылдардын неологизми болуу менен бирге мезгилдүү басма сөз беттеринде да өтө активдүү колдонулууда. Мисалы: Азыр **коммерсант** дейт. **Коммерсант** болуунун кандай жолу бар? [«ЫК», 9.12.1997]; Областтык губернаторлор менен жолугушкан **президент** А.Акаев «акча асмандан түшпөйт»- деп жетекчилерди ички карыздарды төлөөгө аракеттенүүгө чакырды [«ЗК», 16.05.1999]; Биздин чарбада Мамбетова Турсункырдаалды туура түшүнүп, жоопкерчиликти толук алган биринчи **арендатор** болгонун баса белгилеп айткым келет [«ЫК», 14.01.1994]; Мындан бир ай мурда Талас шаарында жаштардын жашоо мезгили **диско-клубу** иштей баштады [«ЗК», 12.04.1999]; Кыргызстан **КМШ**нын ичинде компьютердик эсептөө системасына тереңирээк кирген өлкөлөрдөн болуп саналат [«ЗК», 12.03.1999].

Жогорудагы келтирилген мисалдардагы сөздөр совет мезгилинде неологизм катары эсептелсе, бүгүнкү күндө дээрлик активдүү сөздүк запаска өтүп кетти десек жаңылышпайбыз.

Тилдин сөздүк составы коомдук турмуштагы ар кандай өзгөрүүлөргө байланыштуу жаңы сөздөр, сөз айкаштары менен толукталып, өсүп-өнүгүп турары белгилүү. Бирок сөздүк составдагы жалпы өзгөрүү тилде жаңы пайда болгон лексикалык каражаттардын негизинде гана келип чыга турган тар маанидеги кубулуш эмес. Айрым эскирген сөздөрдүн бара-бара колдонуудан чыгып калышы, же тил практикасында сейрек колдонулуп, пассивге өтүп кетиши да тилдин лексикалык системасындагы өзгөрүүлөрдүн өзүнчө бир түрүнө жатат. Мындай эскирген сөздөрдүн жана жалпы элдик лексиканын карамагына толук өтүп кете элек жаңы сөздөрдүн тил практикасындагы колдонулуш мүмкүндүгү анчалык кеңири боло бербейт. Ошондуктан булар жалпысынан пассивдүү сөздөрдүн тобуна кире турган лексикалык каражаттардан болуп саналат. Активдүү сөздөрдүн тобу күндөлүк байланыш-катышта кеңири колдонулган жана мааниси да жалпы элге түшүнүктүү, жеткиликтүү болгон сөздөрдөн турат. Мындай лексикалык каражаттар тилдин сөздүк составынын көпчүлүк бөлүгүн ээлейт.

Тилде эскирүү жана жаңылануу процесси дайыма болуп туруучу

көрүнүш. Ар бир жылы жаңы сөздөр пайда болуу менен бирге эскирүүгө да дуушар болот. Кечээ эле жаңы болгон сөздөр бүгүн эскириши мүмкүн. Мына ушул ойду тастыктап орус лингвисти О.С.Ахманова: «Эскирген сөздөр жөнүндө кеп кылганда эле аларды тилден таптакыр кетип калды, азыркы тилде жашабайт жана колдонуучулар тарабынан түшүнүксүз деп айтууга эч мүмкүн эмес», - деп белгилеген [Очерки по обшей и русской лексикологии. - М.: Учпедгиз, 1957, с.274].

Тил коомдук кубулуш болгондугуна байланыштуу коом өзгөргөн сайын тилде да өсүп-өнүгүү, жаңылануу, эскирүүнүн болуп турушу закон ченемдүү көрүнүш. Ар бир мезгилдин, доордун өзүнө тиешелүү жаңы сөздөрү, сөз тизмектери, ошондой эле алардын эскирүүгө дуушар болуу процесси тынымсыз болуп турат.

Саясий, коомдук жана экономикалык шарттарга байланыштуу жалпы улуттук лексикада эскирүү болуп турат. Эскирүү менен катар тилибизде сөздүк жаңы сөздүк бирдиктер менен толукталып турат. Жаңы сөздөрдүн пайда болушу коомдук прогресске байланыштуу. Бул жаңы түшүнүктү атаган лексика жалпы тилди алып жүрүүчүлөр, коллектив үчүн актуалдуу. Коомчулук азыркы массалык маалымат каражаттар аркылуу жаңы маалыматтар менен кабардар болот. Алар: **пресса, радио, телевидение, кино, реклама** ж.б. Бирок тилди алып жүрүүчүлөр жаңы сөздөрдү адабий китеп формасында кабыл алат.

Республикабыздын эгемендүүлүккө ээ болгонго чейин, тактап айтканда 90-жылдарга чейин аздектелип айтылып келген СССР - Советтик Социалисттик Республикалар Союзу, Кыргыз ССРи, КПСС - Советтер Союзунун Коммунисттик Партиясы, ВЛКСМ - Бүткүл Союздук Ленинчил Коммунисттик Жаштар Союзу, Советтер Союзунун Баатыры, Эмгек Кызыл Туу Ордени, совет өкмөтү деген сыяктуу сөздөр азыркы мезгилде эскирүүгө дуушар болуп, историзмдерге айланды десек болот. Себеби, азыркы учурда коомдук-саясий түзүлүшүбүздөгү, экономикабыздагы өзгөрүштөргө байланыштуу дагы жаңы неологизм сөздөр пайда болууда.

3.2. Неологизм-метеорлор жана кайра колдонулган неологизмдер

Кыргыз Республикасы өзүнчө суверендүү мамлекет болуу менен бирге көптөгөн башка өлкөлөр менен саясий-экономикалык карым-катыш жүргүзө баштады. Ошондуктан алардын айрым сөздөрү неологизм катары биздин тилге кирди. Маселен, 1991-жылдын август айындагы төңкөрүштөн кийинки СССРдин курамы мурунку республикалардын суверинитеттүүлүк парадын түздү. Башка мамлекеттердей эле Кыргызстан да өзүнүн көз карандысыздыгын жарыялады. Мурдагы жалгыз коммунисттик партиянын ордуна башка көптөгөн партиялар пайда болду. Кыргызстанда дипломатиялык элчиликтер ачыла баштады. Бишкекте эң биринчилерден болуп, түрк элчилиги ачылды. 1992-жылдын апрель

айында Кыргызстанга Түркиянын мурунку премьер-министри Сулейман Демирель келет. Көптөгөн макулдашууларга жана ошондой эле түрк телевидениесинин программасын Кыргызстанга киргизүү жөнүндө макулдашууга кол коет. Ошо учурда мезгилдүү басма сөз беттерине айрым түрк сөздөрү неологизм катары колдонулат. Мисалы: **учак (самолет), башбакан (премьер-министр) ж.б.**

Ошондой эле 1991-жылы 22-январда Кыргызстандын борбору Бишкек шаарында Кыргызстандын 1-курултайы болуп өтөт. Анын делегаттары болуп бүткүл дүйнө жүзүндөгү кыргыз диаспорасына тиешелүү өкүлдөр катышкан. Курултайдын делегаттарынын бири болуп, Кытай Эл Республикасынан белгилүү манасчы Жусуп Мамай келет. Анын курултайда сүйлөгөн сөзүндө **үналгы (радио), сыналгы (телевизор)** деген сыяктуу сөздөр кездешет. Бул сөздөр да биздин тилибизде неологизм катары айрым мезгилдүү басма сөз беттеринде, телевидениеде белгилүү гана убакыт колдонулду. Мисалы: *Германия Мюнхен калаасындагы кыргыз тилиндеги «Азаттык» үналгысы сиздер үчүн [«КТ», 1991.20.11, 1-бет].*

Демек, неологизмдер метеорлор сыяктуу болушары да шексиз. Тилде пайда болуп, аз гана убакыт ичинде неологизм болуудан калып калышат. Анткени ар кандай сөз, сөзүнүн пайда болушунун, колдонулушунун алгачкы мезгилдеринде, жаңы экендиги ошол тилде сүйлөгөн коллектив үчүн сезилип турган учурларда гана неологизм болот.

Неологизм – метеорлор саны жагынан өтө сейрек кездешет. 1980-жылдардын экинчи жарымындагы метеор - неологизмдерге төмөнкү мисалдарды киргизсек болот: **премьер-министр (башбакан), үналгы (радио), сыналгы (телевизор), минбар (кафедра) амалий (практика), амалияттык (практикалык), аңыт (аспект), назарий (теория), вазир (министр), зыялы (интеллигент, интеллигенция), ишнаама (стаж), маала (квартал), макам (статус), оодандык (райондук), увазирлик (министрлик), тыңшоор (трубка), теледидар (телевидение, теле берүү), тароо (глава), сөлөкөт фильм (мультифильм), жатырым (инвестиция) демзаман, аларман, сатарман, жатарман, арабстан, аталмаң, аташе, демдиктатура, демтоптун, неомаңкурт, дискор, малсаак ж.б.**

3.3. Индивидуалдык-стилистикалык неологизмдер жана оккозанализмдер

Бүгүнкү күндө гезит тилиндеги неологизмдердин стилистикалык кызмат аткаруусу неология багытында абдан активдүү болуп эсептелет. Бул максатты жүзөгө ашырыш үчүн бир нече милдеттер коюлган:

1. Массалык-маалымат каражаттарынын тилиндеги неологизмдердин ролун аныктоо;
2. Неологизмдер кезиккен публицистикалык тексттерди тандоо;
3. Реалдуу инсандар аркылуу неологизмдердин сөз жасоо моделдерин анализдөө жана аныктоо.

Бүгүнкү күндөгү массалык маалымат каражаттарынын тилдик

мүнөздүү белгиси катары «американизация» эсептелет. XIX-XXк. кыргыз тилинин сөздүк запасы неологизмдер менен активдүү толукталды. Жалпы тилдеги неологизмдер менен катар сөз чеберлери көркөм каражат катары стилистикалык максатта өздөрүнүн индивидуалдык неологизмдерин да жаратышат. Алар контекстен сырткары көп чыга бербейт. Ошондуктан кеңири чөйрөгө тарай албагандыгын көрө алабыз. Башкача айтканда, индивидуалдык - стилистикалык неологизмдердин жаңылыгы жана өзгөчөлүгү сакталып кала берет. Айрым учурларда тигил же бул автордук неологизмдер жалпы лексиканын бөлүгү болуп калат. Мисал катары европа тилдеринен «утопия» деген сөздү Т.Мор (XVI), «робот» деген сөздү Дж.Оруэлл (XX), «атмосфера», «квадрат», «минус», «горизонт» деген сөздөрдү М.В.Ломоносов, «самолет» (аэроплан) деген сөздү Достоевский, «летчик» деген сөздү И.Северянинден ж.б. алууга болот. Бүгүнкү күндө **атмосфера, квадрат, минус, робот, летчик, самолет** деген сөздөр эч кандай автордук неологизм болуп саналбайт. Атүгүл жалпы тилдик лексиканы толуктап тургандыгын көрө алабыз. Индивидуалдык - стилистикалык неологизмдер жалпы тилдеги неологизмдер сыяктуу жаңы пайда болгон түшүнүктү, нерсени атоо зарылчылыгынан келип чыкпастан, мурда эле тилде аты белгилүү болгон түшүнүктү жаңыча атоо менен ага күчтүү эмоция, стилистикалык тактык берүү максатын көздөйт да, тилдин активдүү сөздүк запасына кирбестен, көпчүлүк учурда жеке гана чыгарманын же жеке жазуучунун энчиси болуп кала берет. Ошондуктан индивидуалдык- стилистикалык неологизмдер мезгилдин өтүшү менен жалпы элдик тилдин карамагына өтүп кетпестен, дайыма өзүнүн жаңылыгын сактап, неологизм катары кала берет.

Окказионализмдер башкалардан жогорку деңгээлде тактыгы, көркөмдүгү менен айырмаланып турат. Алар эреже катары экспрессивдүүлүгү менен өзгөчөлөнүп турат. Окказионализмдер сүйлөө речинде эле пайда болуп, көркөм адабиятта, публицистикада колдонулат. Баарынан да окказионализмдер лексика чөйрөсүндө жаңы сөздөрдү жасоодо активдүү роль ойнойт. Башкача айтканда, окказионалдык сөздөр тилде бир күндүк деп да аталат. Алар керектүү учурларда гана кептик пикирлешүүнү кыска убакытта ишке ашырат. Окказионализмдерди өзүлөрү жасап алган сөздөр деп да аташат. Окказионалдык сөздөр башка тилден да өздөштүрүлүшү мүмкүн. Алар эл аралык деп аталат. Окказионалдык сөздөр көпчүлүк учурда оозеки сүйлөшүү речинде, балдар речинде, үйдөгү речте, жеке каттарда, тамаша ырларда ж.б. кездешет. Окказионалдык сөздөр юмор менен сатиранын мүнөздүү белгиси катары эсептелет. Коомубузда аз да болсо кедерги болуп жаткан кишилерди куйкум сөздөр аркылуу мыскылдаган көркөм чыгарманын бир түрү – сатира.

Белгилүү сатирик Жумабек Тукай өзүнүн «**Жапаназавр**» деген

повестинде автордук неологизмдерди жарата алгандыгын байкоого болот. Бул повестте жазуучу караңгы бир адам тамын шыбайм деп асканын бооруна топуракка барып, жер алдынан таш эстеликти таап алып, анын атын таап алган айылдын атына ылайыктап коюп алгандыгы күлкү келтирээрлик. Муну менен жазуучу өзүнүн авторлук неологизмин жарата алган: Өз айлымдын жеринен табылган соң демек муну – **Жапаназавр** деген жарашат го. Во, звучить! Жапан-Арык – **Жапаназавр** [«КМ», 9.06.1993, №20-21].

Ч.Айтматов «Кылым карытар бир күн» романында «**маңкурт**» деген индивидуалдык – стилистикалык неологизмин жараткан. Байыркы заманда сырттан келген баскынчылар Сары-Өзөктү ээлеп турганда адамдын оюна келбеген не бир зомбулукту, кыянатчылыкты жасашкан экен. Ошондой мыкаачылыктын бири – адамды акыл-эстен ажыратып, бир ээсин гана тааныган, бир иштеген ишин гана билген, «**маңкуртка**» айландыруу болуптур. Мындай маңкурттар өз ээсинин буйругу боюнча өз энесине кол салууга чейин барган. Ошолордун бири – Жоломан. **Маңкурт** деген эс-акылдан ажыраган бир сөлөкөт: өзү ким, эли-жери кайда, ысымы ким, ата-энеси ким, кайда, качан чоңойгон эч нерсе эсинде жок, эч нерсени билбейт, кыскасы өзүн адам деп эсептебей калат.

- Кимдин уулусуң? Атың ким? Атыңды эсте? Сенин атаң Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай, Дөнөнбай.

Ооба өз ысымын унутуп, ким экендигин билбеген Жоломан адамдардын мыкаачылыгынын натыйжасында маңкуртка айланды. Төөнүн терисинен жасалган байыркы шири адамды акыл-эсинен кандай ажыратса, ал эми атасынын акыркы аманатын аткаруудан баш тарткан, кызмат үчүн, мансап үчүн эт-бетинен кеткен Казангаптын жалгыз уулу Сабитжанды коом маңкуртка айланткан. Эптеп эле сөөгүн жашырып кетүүнүн оңой жолун издеп, аяш атасынын зээнин кейиткен Сабитжан бүгүнкү күндүн маңкурту эмей эмине.

- **Маңкурт экенсиң! Маңкурттун маңкурту экенсиң!** – деп каргап да, аяп да жаны кашайган Эдигей».

Белгилүү диалектолог, тилчи, окумуштуу Ж.Мукамбаевдин да төмөнкүдөй автордук неологизмин колдонгондугун баса белгилей кетсек болчудай: «Аттиң ай! - деп жүрүп, институтта кантип окугандыгыбыз өзүндүн эсиңдедир. Арабызда оозун куу чөп менен аарчыгандар да, кол ачыктар да, **кызыл кекиртектөр да, ак жүрөктөр да, сак кулактар да, кара беттер да, кызыл көздөр да, кызыл буттар да** бар эмес беле [“КМ”, 1989].

Жалпы лингвистикадагы жана кыргыз тил илиминдеги теориялык жоболорго таянуу менен неологизмдерди ар тараптуу изилдөөнүн натыйжасында төмөндөгүдөй жыйынтыкка келдик:

1. Гезит беттерине жарыяланган неологизмдерди колдонуунун өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү бар.

2. Тилде неологизмдер бир жагынан туруктуу, кыймылсыз, экинчи жагынан туруксуз, кыймылдуу, өзгөрмөлүү экендиги белгиленди.

3. Кыргыз тилиндеги неологизмдер тематикалык жактан төмөндөгүчө классификацияланды: компьютер жана анын түзүлүшүн туюндурган неологизмдер, сүрөт-графикалык түшүнүктөрдү туюндурган неологизмдер, видео-техникага байланыштуу неологизмдер, коомдук өзгөрүүгө, саясатка байланыштуу неологизмдер, адамдын кесибин, кызматын билдирүүчү неологизмдер, шоу-бизнеске байланыштуу неологизмдер, базар экономикасына байланыштуу, административдик-мамлекеттик башкарууга байланыштуу неологизмдер, тамак-ашка, өнөр жай жана транспортко байланыштуу неологизмдер, спортко байланыштуу неологизмдер, билим берүү тармагына, буюм-тайымдарды колдонууга байланыштуу.

4. Тилибиздин ички мүмкүнчүлүктөрүнө жараша неологизмдер жалпы тилдик жана диалектилик булактын да эсебинен пайда болот.

5. Басма сөз каражаттарында орус тилинен жана орус тили аркылуу башка тилдерден кирген неологизмдер басымдуу орунду ээлейт. Мындан сырткары тектеш тилдерден келип кирген жаңы сөздөргө да кеңири мүнөздөмө берилди.

6. Неологизмдер кабыл алынган сөздөр сыяктуу кыргыз адабий тилин байытууда зор мааниге ээ экендигин танууга болбойт.

7. Неологизмдердин пайда болуу ыктарына кеңири токтолдук:

а) неологизмдердин лексика-семантикалык ык менен пайда болушу.

б) неологизмдердин морфологиялык ык менен пайда болушу

в) неологизмдердин синтаксистик ык менен пайда болушу.

г) неологизмдердин калька ыгы менен пайда болушу.

Неологизмдердин активдүү сөздүк запаска өтүүсү, же болбосо эскирүүгө дуушар болуусу талданып, неологизм-метеорлор, окказионализмдер алгылыктуу жана жетишерлик фактылардын негизинде иликтенди. Окказионализмдер контекст менен тыгыз байланышта болуп, башкалардан жогорку деңгээлдеги тактыгы, көркөмдүгү менен айырмаланат, ошол эле учурда лексика чөйрөсүндө жаңы сөз жасоодо активдүү роль ойнойт.

Бүгүнкү күндө гезит тилиндеги неологизмдердин стилистикалык кызмат аткаруусу неология багытындагы активдүү көрүнүштөрдөн. Ошондуктан массалык-маалымат каражаттарынын тилиндеги неологизмдердин ролун аныктап, алар кезиккен публицистикалык тексттерди талдап, сөз жасоо моделдерине анализ жүргүзүлдү.

Диссертация боюнча жарык көргөн макалалар:

1. **Анапияева А.А.** Неологизмдердин ички булактын эсебинен пайда болушу (жалпы тилдик булактын негизинде) [Текст] / А.А.Анапияева // Кыргыз тили жана адабияты. – 2007. - № 11. - 18-23-б.
2. **Анапияева А.А.** XX кылымдын 80-жылдарынан кийинки неологизмдердин пайда болуу булактары [Текст] / А.А.Анапияева // Кыргыз тили жана адабияты. – 2007. - № 11. - 33-38-б.
3. **Анапияева А.А.** Неологизм-метеорлор [Текст] / А.А.Анапияева // Вестник ИГУ им. К.Тыныстанова. – 2009. - № 22. - 230-235-б.
4. **Анапияева А.А.** Неологизмдерди классификациялоо маселеси [Текст] / А.А.Анапияева // Вестник ИГУ им. К.Тыныстанова. – 2009. - № 22. - 235-240-б.
5. **Анапияева А.А.** Неологизмдердин морфологиялык ык менен пайда болушу [Текст] / А.А.Анапияева. // Вестник ИГУ им. К.Тыныстанова. -2010. - № 28. - 148-152-б.
6. **Анапияева А.А.** Неологизмдердин синтаксистик ык менен пайда болушу [Текст] / А.А.Анапияева // К.Карасаев атындагы БГУнун жарчысы. - 2011. - № 11. - 237-238-б.
7. **Анапияева А.А.** Индивидуалдык-стилистикалык неологизмдер [Текст] / А.А.Анапияева // Кыргыз тили жана адабияты. – 2011. - № 20. - 40-45-б.
8. **Анапияева А.А.** Морфологиялык калькалар [Текст] / А.А.Анапияева // Кыргыз тили жана адабияты. – 2011. - № 20. - 45-49-б.

**адистиги боюнча “Кыргыз тилиндеги 1980-жылдан кийинки
неологизмдер (басма сөз материалдары боюнча)” деген темада
филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациясынын
РЕЗЮМЕСИ**

Негизги сөздөр: кабыл алуу, неологизмдер, лексика, лексикология, семантика, окказионализмдер, неологизм-метеорлор, диалектизмдер, калька, кыскартылган сөздөр, индивидуалдык-стилистикалык неологизмдер.

Изилдөөнүн объектиси – азыркы кыргыз тилиндеги неологизмдер.

Изилдөөнүн максаты - неологизмдердин илимий табиятын ачып берүү менен, аларды тематикалык топторго бөлүштүрүп, семантикалык маанилерин жана колдонулуш чөйрөсүн аныктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертациялык иште 1980-жылдан кийинки неологизмдерге биринчи жолу лингвистикалык илик жүргүзүлүп, алар лексика-семантикалык жана тематикалык топторго бөлүштүрүлдү, ар бир топтун бөтөнчөлүгү ачылып берилди, ошондой эле кыскартылган сөздөрдүн гезит беттеринде берилишине да кеңири талдоо жүргүзүлүп, алардын маанилери ар тараптуу иликтенди.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациялык иштин жыйынтыктарын, баарыдан мурда, орто мектептерде жана жогорку окуу жайларында кыргыз тили сабактарын өтүүдө кеңири пайдаланууга болот. Тактап айтканда, анын материалдары «Лексикология», «Кеп маданияты», «Стилистика» өңдүү предметтер боюнча негизги жана адистик курстарды өтүүдө, ошондой эле аталган предметтердин табият-маңызын ачып берүүгө арналган окуу китептери менен окуу куралдарын түзүүдө зор көмөк көрсөтөрү шексиз. Бул максатта атайын сөздүк иштелип, тиркеме катары сунушталды.

Изилдөөнүн методу.

Изилдөөдө коюлган максат, милдеттерди жүзөгө ашыруу үчүн сыпаттама, анализ, мүнөздөмө, жалпылоо, статистикалык методдору пайдаланылды.

Изилдөөнүн жеке салымы. Диссертациялык иште неологизмдер, алардын пайда болуу булактары жана ыктары териштирилип, 1980-жылдардан кийинки неологизмдердин колдонулушуна лингвистикалык иликтөөнүн негизинде талдоо жүргүзүлүшү жана алардын активдүү сөздүк запаска өтүүсүн, же болбосо эскирүүгө дуушар болушун, ошондой эле неологизм-метеорлор, кайрадан колдонулган неологизмдер, индивидуалдык-стилистикалык неологизмдердин тилибизде колдонулуусун илимий негизде аныктап бериши диссертанттын кыргыз тил илимине кошкон салымы болуп саналат.

Диссертациянын жыйынтыктарын колдонуу чөйрөсү: тил илиминин тармактары, жогорку жана орто окуу жайлары, окуу китептерин, куралдарын жана сөздүктөрдү түзүүдө кеңири колдонсо болот.

РЕЗЮМЕ

**диссертации Анапияевой Асел Абдысатаровны на тему
«Неологизмы в кыргызском языке после 1980 года (по материалам
периодических изданий)» на соискание ученой степени кандидата
филологических наук по специальности 10.02.01 – кыргызский язык**

Ключевые слова: принятие, неологизмы, лексика, лексикология, семантика, окказионализмы, неологизм-метеоры, диалектизмы, калька, сокращенные слова, индивидуально-стилистические неологизмы.

Объект исследования – неологизмы в современном кыргызском языке.

Цель исследования – дать характеристику научной природе неологизмов, их разделение на тематические группы, определение семантического значения и области их применения.

Научная новизна исследования. В диссертационной работе впервые проводится лингвистическое исследование неологизмов после 1980 года, проводится их классификация по лексико-семантическим и тематическим признакам, а также приведены разносторонние значения сокращений через четкий, обоснованный и детальный анализ сокращений на страницах газет.

Практическое значение исследования. В первую очередь, результаты диссертационной работы могут широко применяться на уроках кыргызского языка в средних школах и высших учебных заведениях. В частности, материалы работы будут бесспорно очень полезны в проведении уроков по таким предметам, как «Лексикология», «Культура речи», «Стилистика», а также в разработке учебных пособий и учебников, посвященных разъяснению природы и сути вышеназванных предметов. С этой целью разработан специальный словарь и предложен в качестве приложения.

Метод исследования.

В исследовании были проанализированы неологизмы, опубликованные на страницах газет. Для достижения целей и задач использованы анализ, повествование, описание, обобщение и статистические методы.

Личный вклад исследования. Вкладом диссертанта в развитие кыргызского языка является то, что в диссертационной работе анализируются неологизмы, источники и пути их возникновения, проводится анализ неологизмов после 1980 года на основании лингвистического исследования, их переход в активный словарный запас, либо их устарение, а также с научной точки зрения определено применение неологизмов-метеоров, заново используемых неологизмов и индивидуально-стилистических неологизмов в кыргызском языке.

Область использования результатов исследования: Отрасли языкознания, высшие и средние учебные заведения, при подготовке учебно-методических пособий, книг и словарей.

Анапияева

RESUME

of the dissertation work of Anapiyaeva Asel Abdysatarovna on “Post-1980 neologisms in Kyrgyz language (bu materialis of periodical issues)” for the scientific degree of the candidate of philological sciences, specialty 10.02.01 – kyrgyz language

Keywords: adoption, neologisms, lexis, lexicology, semantics, occasionalisms, neologism-meteors, dialectisms, calque, acronyms, individual-stylistic neologisms.

Research object – Neologisms in the contemporary Kyrgyz language.

Research objective – to specify the scientific nature of neologisms, their classification by thematic groups, define their semantic meaning and field of application.

Scientific novelty of the research. This dissertation work presents a linguistic research of post-1980 neologisms for the first time, classifies them by lexical-semantic and thematic attributes, and provides versatile meanings of acronyms through clear, justified and detailed analysis of acronyms published in newspapers.

Practical meaning of the research. First of all, the results of the dissertation work can be widely used for Kyrgyz language lessons at high schools and higher education institutions. In particular, dissertation materials will undoubtedly be useful for conducting the lessons for the subjects such as “Lexicology”, “Culture of speech”, “Stylistics” as well as in developing teaching aid and textbooks to study the above mentioned subjects. With this purpose a special vocabulary is developed and provided in the annex to the dissertation.

Research method.

Research analyzes neologisms published in newspapers. To achieve the goals and objectives analysis, story-telling, description, generalization and statistical methods were used.

Personal contribution of the research. Dissertator’s contribution to development of Kyrgyz language is analysis of neologisms, sources and ways of their origin, first time linguistic analysis of post-1980 neologisms, of their transfer to active vocabulary or exclusion from it, as well as scientific definition of application on neologism-meteors, newly used neologisms and individual-stylistic neologisms in the Kyrgyz language.

К.Тыныстанов атындагы ҮМҮнун
полиграфиялык комплексинде басылды.
Басууга 14.05.13 берилди.
Заказ 420. Кёлёмщ 1,5 басма табак.
Нускасы 100 даана.
Тел.: (03922) 52696